

Теория, право, история

АКТУАЛНИ ТЕНДЕНЦИИ В ТЕОРИЯТА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Проф. д-р Евгени Александров

I

С термина “международни отношения” автоматически свързваме всякакъв вид взаимодействия между актьорите на международната сцена – държави, организации, различни човешки общности, дори отделни личности, олицетворяващи поголеми “трансгранични” интереси. При това първата асоциация, която правим, е с едно друго понятие – “международна политика”. Всъщност то е само един елемент, може би твърде важен, от системата на международните отношения. Защото международното право, например, е органична част от международните отношения, но съвсем не е идентично с международната политика, както и международните икономически отношения. Те също са неразривна част от системата, но не са това, което наричаме международна политика. Разбира се всички тези феномени тясно се свързват и взаимно обуславят, но за целите на нашия анализ би следвало да приемем, че означават различни неща и че ги обединява едно най-малко общо кратко (*least common denominator*) – фактът, че отразяват различни аспекти на едно цяло, а именно съвместният живот на народите на планетата Земя.

Само от казаното дотук следва, че международните отношения (които за краткост ще наричаме МО) са мултидисциплинарна и хетерогенна област на научното знание. Едно проучване на нейното изучаване в чужбина показва, че няма установена и унифицирана методология, та дори в рамките на образователно-академична

система като тази в Европейския съюз.

В социалистическия период официалната наука в СССР и другите комунистически страни създадоха сполучлива академична конструкция, известна като *марксистко-ленинска теория на международните отношения (ТМО)*. Талантливи изследователи като Д. Томашевский, В. Гантман, Е. Поздняков, Г. Арбатов, А. Кокошин, Ш. Санакоев и др. сполучиха на базата на научния комунизъм да изградят стройна система от знания. В кръга на въпросите, на които тя се стреми да даде отговор, влиза анализът на такива фактори като географски, национални, исторически, икономически, правови, морални, идеологически, на външнополитическите интереси и цели на отделните държави, на способите и формите, посредством които те се стремят да задоволят тези свои интереси.

Такава конструкция бе сполучлива сама за себе си и по това, че тя стъпваше на здрава научна почва. Това бе марксистическото учение за примата на икономическите и производствените отношения. Според него, основата на възникването и развитието на МО се явяват международните икономически връзки, едновременно конфликтни и обективно необходими в условията на класово общество.¹ По нататък чрез теорията на външната политика борбата между икономическите и социалните интереси вътре в отделната държава се пренася на международната сцена и се явява източник на сътрудничество и съперничество, коалиции, войни, мирни урегулирания и международно-структурни решения. Финалните изводи на теорията на научния комунизъм, за крайната победа на социалистическата революция (по мирен или немирен път) и установяване на диктатура на пролетарията или “народна демокрация” в световен мащаб обуславяха и визията за международна общност без държавни граници, където господстващи принципи са социалната справедливост, мира и равноправието.

Тази теория позволи да се преодолее еkleктизмът. Тя изглеждаше непоклатима, тя бе достъпна и убедителна, тя не губи своите научно-просветни достойнства и до ден днешен. Но събитията през последните десетилетия на XX век ознаменуваха краха на подобна визия. Социализмът рухна като световна общественостно-

икономическа система. Капитализмът не само че се превърна в почти глобална социална система, но и международните отношения получиха друг ход, подчиниха се на други субективни и обективни реални. Марксистко-ленинската ТМО при цялата си стройност, логическа и историческа обоснованост, се оказа несъстоятелна – най-малкото загуби фактологичната си опора на рубежа на двете хилядолетия.

Не е задача на настоящата статия да се изследват причините на този поврат. От гледна точка на факторно-системния анализ бихме могли само да добавим, че ролята на фатален “капан” за марксистите-теоретици (и политици) изигра техния социално-икономически детерминизъм. Не бе оценена ролята на човека, разглеждан или като “винтче” в голямата машина на световния прогрес, или като абстрактна маса, или класа. Тезата за ролята на масите и класите, играеща ключова роля в марксистко-ленинската ТМО, се оказва в много отношения ригидна, архаизираща се на фона на изключителната динамика, с която се развива научно-техническата революция. А тази динамика неимоверно комплицира социалните отношения, внесе в тях много нови моменти в сравнение с XIX и началото на XX в. когато бяха изковани скрижалите на научния комунизъм.

С това въведение, основано на “спомени” от близкото минало целим не да даваме оценки или да произнасяме присъди. Напротив, именно тази динамика на развитието извежда на бял свят нови предизвикателства и противоречия, нови интереси и перспективи на глобалния свят.

II

Различните западни теории на международните отношения се различаваха от “марксистко-ленинската” по това, че те не претендираха да дадат изчерпателен отговор на всички явления в международния живот. Такава претенция се появи в периода на рухването на тоталитарния социализъм в лицето на американският експерт-хегелианец Френсис Фукуяма, който, може би изкушен от лаврите на един свой предшественик, достолепния Дж. Кенън,² оповести края на историята с възцаряването на либералния капи-

тализъм. Но по-солидните академични влъхви в лицето на британската школа нарекоха идеята на американския учен от японски произход глупост от най-чиста проба,³ а и самият Фукуяма три години по-късно сам се отрече от нея, признавайки, че “абсолютната свобода” е най-малката гаранция за абсолютна справедливост.⁴

На фона на забележимото объркване, настъпило в редиците на специалистите от двете страни на Атлантика след провала на привичния (и твърде удобен за аналитични упражнения) биполярен модел, се откриоха две тенденции, търсещи изход от създалата се “теоретична криза”, за която говори нашата видна изследвателка проф. П.Караиванова⁵. Първият се състои в ново идеологизиране и политизиране на теорията на международните отношения, силен крен към опростен фактологичен анализ, придружен от изводи и хипотези, като абстракцията, присъща на всяка теория, е намалена до минимум⁶. Вторият, обратно, се изразява в засилен акцент върху различни съществуващи и досега школи в рамките на науката за МО, в приоритет върху отделни тенденции, които според апологетите им определят резултатната на световното развитие. В груб хронологичен ред, и като се има предвид че някои от тях често се преплитат и взаимно допълват можем да споменем *геополитиката, политическият реализъм, бихевиорализма, неореализма, неолиберализма/либерализма, критичната теория (постмодернизма) и сблъсъка на цивилизацияите. Съществува и политизираната концепция за Новия световен ред и нейния теоретичен подгласник – теорията за хегемониалната стабилност*, които, макар инструментални, а не фундаментални учения, заслужават да бъдат споменати. Не е лишена ни най-малко от релевантност и *неомарксихеската теория за МО*, за която историята още не си е казала последната дума. Все още близо 1/3 от човечеството живее в условията на модифициран социализъм, далеч не са ликвидирани егалитарните тенденции в света, различен от “златния милиард”, всяка година може да ни изненада със събития, които да променят хода на глобалното развитие.

За геополитика се говори от началото на ХХ в. но радетели

на това учение са познати от древността. Неговият смисъл се състои в тясната връзка, която се приписва на политиката с географията, стигаща до пълна предопределеност. Учени като Мехън, Корбет, Челен, Хаусхофер, Макиндръ, в най-ново време Р. Клайн, Ж.Атали и др. развиха и продължават да развиват и прилагат към съвременната действителност категориите на геополитиката. Няма смисъл да се припомнят основните постулати на това учение, защото те са добре познати на читателя-професионалист, но следва да се каже, че днес част от тези положения, съответно пригодени към съвременните реалности, се поднасят, при това убедително, като обяснение за бурните и превратни събития, явяващи се триумф за едни, и трагедия за други страни и народи.

Така например учени като Кисинджър, Хънтингтън, Гадис и др. показват склонност да свързват световните явления с географските периметри, обитавани от дадени народи и култури.⁷ Докато световноизвестният политик и учен Хенри Кисинджър обяснява световната политика с контрола върху “срединното евразийско пространство” (Сибир, Централна Азия и Източна Европа), то Рей Клайн от Джорджтаунския университет продължава идеята за надмощието на морските търговски (и затова по-талантливи и изобретателни) раси и народи над сухоземните диктатури и сатрапии. Логично в неговата теория като хегемон се очертава някаква групировка по подобие на някогашната Атинска симахия,^{*} или т. нар. таласократия, която да владее океанските пътища. Тя ще доминира над конкурентните обитатели на земни масиви като руси, немци, китайци (телурокрации). Преведено на прост политически език, това е теория за господството на американската върхсила над света и потенциалните и опоненти. Кисинджър е по-конкретен и предпазлив: той просто не желае да дапусне контрол на един руско-китайски тандем над евразийското континентално пространство.

Естествено в чист вид геополитиката не може да претендира за теория на международните отношения *per se*, защото множеството експерти я свързват с компрометираната пангерманистка философия на Lebensraum, тоест на жизненото пространство и владението на ключови “пивотни територии”. Но днес тя придобива ново

звучене от гледна точка на необходимостта от контрол на световните животообезпечаващи ресурси – петрол, сладка вода, продоволствени и др. суровинни източници. Така теорията на международните отношения получава нов фокус – този на владееето на земните блага, без които не е възможно оцеляването на държавите и цивилизациите.

Органично свързана с геополитиката е концепцията за политическият реализъм, в който основополагащо значение в международната политика се придава на силата. Още древните гърци, в лицето на Тукидид и неговия труд “Пелопонеската война” са обяснявали международните отношения със съотношението на силите на различните участници в тях. По-късно Николо Макиавели (1520) и англичанинът Хобс (1650) акцентират върху силата като решаващ фактор в един анархичен свят на борба на интереси. След Втората световна война, особено с появата на “абсолютното оръжие” – атомната бомба, американският учен Х. Моргентгау детайлизира различни компоненти на фактора “сила” които според него диктуват международната политика (общо 9 на брой). В своя класически вид теорията на политическия реализъм потвърждава ролята на националната държава в МО и нейната основна цел – оцеляването на нацията и народа. Оттам се извлича извода за смисъла на политиката като натрупване на сила и власт за постигането на тази върховна задача. Тъй като всички държави се ръководят от подобна парадигма и се стремят да обладават максимална сила, апробираният метод за поддържане на стабилността е “баланса на силите”. Това се постига чрез гъвкави комбинации от съюзи, алианси, “коалиции на желаещи” и други групировки, които в даден момент най-ефективно опонират на една или друга възникнала заплаха за дадена държава или силов международен център. Структурата на международната система гравитира към йерархия, основана на силови възможности, като принципът за равенството придобива чисто формално юридическо значение. Той и други общоприети постулати продължават да се спрягат, но фактическото господство на силата – икономическа, военна и политическа, свежда тяхното реално значение до нула.

Различни концепции и политически подходи опонират на “ре-

ализма”, който реагира с някои модерни превъплъщения. През 1980-те и 1990-те години тази теория се възражда под формата на т. нар. “неореализъм”. За първи път терминът е въведен в авторитетния труд “Теория на международната политика” на Кенет У. Уолц (1979 г.) Докато запазва много от базовите характеристики на класическия реализъм, – най-вече ролята на националната държава и на силовия фактор, “неореализмът” насочва вниманието предимно към структурните характеристики на международната система, отколкото към отделните и компоненти. Според тази теория именно структурните връзки, а не действията на отделните актьори определят хода на международното развитие. Обратно, самата структура възниква от взаимодействието между великите държави и отделните региони. Впоследствие тя канализира това взаимодействие, насърчава определен вид действия и възпира други. Структурата се явява обективен фактор, тя е израз на разпределението и съотношението на силите, тя поражда основополагащите тенденции за бъдещето. Самият Уолц се опитва да опрости анализа си с примера за “пазара”. Международната система, според него, функционира подобно на пазар, от едната страна на който са производителите – истински самостоятелните държави-актьори, а от другата – стоката, която те са произвели и трябва да се закупи и консумира. Всичко това предопределя тяхното поведение и световната политика като цяло. С други думи, от това, дали международната система има многополюсна, двуполюсна или еднополюсна структура, дали тя е полярна или центрична, и какви са агрегираните интереси на структурните звена, зависят нейните движения, зависят световните събития. Според авторът, това придава на реалистичносиловия тезис характер на истинска теория на международните отношения.⁸

Една от основните алтернативи на “реалистичният” силов подход е подходът на социалните науки, сред които изпъква бихевиорализмът. В него комплексно се съчетават изследователски инструменти на социологията, политологията, психологията, антропологията. Корените му са също исторически обусловени. Той възниква в началото на 1950-те години, когато САЩ формират своята

претенция за глобална политика. През 1969 г. обаче т. нар бихевиорализъм бележи своето съвременно раждане, като учение, поставящо ударение върху ценностите и тяхното влияние върху човешкото поведение. През 1993 и 1994 г. Уокър, Грум и Лайт отбелязват явен преход от епистемиологията към онтологията: все повече учени насочват вниманието от големите еволюционни движения към персоналните характеристики на личността, нейните физиологични и духовни потребности и рефлексии. Така бихевиорализмът от англ. дума *behave* – постъпвам, държа се по определен начин – в крайна сметка “прехвърля” топката от политико-историко-икономическото поле на изследване на МО към философския спектър. Повечето специалисти, без да приемат бихевиорализмът като алфа и омега на науката за международните отношения, единодушно признават неговата значимост, особено днес, във века на знанията и информацията.

Друго съвременно течение в теорията на международните отношения е неолиберализмът. Той е белязан с приставката “нео” за да се отличава от класическия либерализъм като политическо учение, при което “свободната търговия” (т.е. неограничената частнокапиталистическа инициатива) тясно се свързва с международния мир и стабилност. Неолиберализмът укрупнява схващането за свободата на личността като международен фактор. Той приема гореспоменатия комерчески либерализъм, но го съчетава с т. нар. “републикански либерализъм” – връзката между демокрацията и световния мир, и със социологическия либерализъм, под което се подразбират идеите за международна интеграция. Така неолиберализмът в началото на 1990-те години се оформя като класическа теория за международните отношения на капитализма, която в академичен план претендира да дезавуира реалистично-неореалистичната ортодоксия, идееща най-вече от имперската свърхсила – САЩ, и в определена степен от марксистко-ленинската теория за “съотношението на силите”.

Напротив, неолиберализмът, като повече “европейско” течение, отколкото “американско”, не придава доминиращо значение на темата “мир-война”, на военно-стратегическата и дипло-

матическата борба на международната арена. Той не фокусира вниманието върху националната държава като главен актьор и нейната дилема за сигурност.* Неолибералите определят понятието "сигурност" в много по-широки измерения отколкото реалистите. Признавайки мимоходом геополитически-силовия прочит на сигурността, те са склонни да дадат предпочитание на богатството, благосъстоянието, екологичната обстановка, съблюдаването на правото и морала и решаването на глобалните проблеми като най-съществени определители на международната обстановка. Неолиберализмът вижда до голяма степен изхода от съвременните конфликти в създаването на модерни глобални институции, базирани на кооперирането, а не на баланса на силите. Важен техен лозунг е кооперативната сигурност. Като признават необходимостта от националната държава на този етап, неолибералистите констатираат, че тя не е в състояние да се справи с множеството проблеми, с които се сблъсква през XXI в. човешката общност. С тези проблеми, според тях, не могат да се справят нито блоковете, нито класическите съюзи от държави. Спасението те виждат в "смесен модел" на международен актьор, включващ международни организации, неправителствени организации, многонационални корпорации, интелектуални и професионални общности. Още през 1977 г. учените Киохейн и Най признават, че е налице сложна взаимозависимост, която не може да се разсече с меч на силата (подобно на Гордиевият възел) и после да се коригира съответно на желанията ни. Тя може единствено да продължи да функционира, и то с кооперативните усилия на всички човешки единици (индивиди и общности). Но неолибералите не крият уязвимостта на своята теория, която не може да пренебрегне жестоката реалност на ядрения свят, политиката от позиция на силата, растящата пропаст "бедни-богати", етническо-религиозните антагонизми и др.

Докато неолиберализмът запазва комуникацията си със съществуващите и още повече с нововъзникващите школи, школата на критичната теория влиза в спор с повечето от тях. Тя води началото си от т. нар. Франкфуртска школа, и по специално трудовете на германския социолог Юрген Хабермас. Критичната тео-

рия поставя под въпрос както източника на знание, така и самата природа на съществуващия социален строй. Изводът от това се налага сам – цялата история, в това число на международните отношения, е политически мотивирана и конструирана. Първите трудове с подобни оценки се появиха през 1980-те години.⁹ Отличителна черта на критиците, черпещи ентузиазъм от бурните социални движения през 1968-70 г. е че те отхвърлят самите основи на съвременната международна теория и практика, водещи началото си от Просвещението и големите революции в миналото. Така, според тях либерализмът, марксизмът, социалдемократията и др. прогресистки за времето си визии са родили нови модели на робство и дехуманизация, като сталинизма и хитлеризма. За това са виновни Кант, Хегел, Русо, Маркс, Ницше и техните последователи. “Долу авторитетите” е призивът на критиците, които смятат че е необходима качествено нова парадигма за урегулиране на световните неправди и избавянето на човечеството от досегашните трагедии. Ключовата дума на новите критични теоретици е “промяна”, откъсване от досегашните традиции и правила на поведение. Но “критиците” така и не са създали стройно учение, което да обобщи техните възгледи и да предложи шо-годе реалистична перспектива. По същество те се явяват като закъснели революционисти в теорията на международните отношения, когато в по-важния домен, макротеорията на социалните отношения, вече бе направен “обратен завои”. Техният принос обаче може да се забележи в новаторската терминология, в стремежа да се свърже теорията на международните отношения с живия опит на социалната практика, с назрелите глобални проблеми и екзистенциални потребности на личността. Особено изявени личности на критичната теория са Х. Маркузе и последователите му, претендиращи за демонтаж на системата и изграждане на нова, известни като постмодернисти.

Не можем да не прокоментираме накратко и придобилата широка популярност концепция на американския учен Хънтингтън, известна като “Сблъсък между цивилизациите”. Както вече стана дума, тя не може да кандидатства за пълноценна теория на

международните отношения по няколко причини. Най-напред – самият автор не претендира за подобна чест, той разглежда разработката си само като хипотетичен елемент от реалистичната теория, евентуално подраздел с общ надслов “Международни конфликти”. Но тази концепция, върху която побързаха да се нахвърлят и леви и десни, няма само прогностичен характер. Едно по-задълбочено размишление не толкова върху съответните творби на автора, а върху темата като такава, подсказва за много по-голяма историческа дълбочина, за съвсем реални измерения както във времето, така и във пространството. Така че макар и повече да спада към политическия анализ, Хънтингтъновата инвенция има определено историко-материалистичен характер (колкото и да изглежда остаряло понятието) и пряко отношение към голямата теория.

Едва ли е необходимо да се припомнят ключовите положения от “Сблъсъка на цивилизациите”, който през 1990-те години бе нещо като хит в науката за международните отношения. Става дума за наличието на 7-8 такива “цивилизации”, идентифицирани от автора по културно-религиозен признак, в някой случай съвпадащ с расовия.¹⁰ Според него, тези цивилизации скоро ще влязат в смъртна борба за оцеляване и надмощие, като оспорваните обекти ще бъдат чисто материални – ресурси, пазари, източници на суровини и сфери на влияние. Но всичко това ще бъде облечено в ценностна обвивка, като за мотив и опора на всяка от “цивилизациите” са техните емоционални стереотипи и ценности. Светът ще се окаже разделен, както в доброто старо време, на правоверни и неправоворни и борбата ще придобие безомпромисен характер. В крайна сметка най-заstraшен ще се окаже високоразвитият и космополитичен Запад, срещу когото ще се обединят всички останали.

Откритията на Хънтингтън предвизикаха буря от критики както от страна на западната академична десница, така и от страна на другите “цивилизационни” квартали. Някои се почувстваха обидени (гръцките и руски колеги) че ги сравняват с варварите. Те така и побързаха да разтълкуват концепцията – светът отново се разделя на висша и низша раса, за да се отвлече вниманието от собствените трудности с класическия призив “Анибал е пред

портите”. Други обърнаха внимание на различни фактологични грешки. Но в чисто теоретичен план тезиса на Хънтингтън е равностоен на марковия за борбата между класите, като в основата на тази борба са както идеологическите несъвместимости, така и все по-оскъдните животообезпечаващи резерви на планетата. Именно спрямо тях различните цивилизации – заемащи определени и добре профилирани географски ниши – са в неравностойно положение, в каквото са и по отношение на исторически изградилния се инструментариум за извличане на блага – научно-техническият прогрес, организацията на производството и печалбата. От това съпоставяне може да се извлече богат теоретичен материал за отношенията международна система – социална система, социална система – биологична система, биологична система – планетарно-космическа система.

Още повече, цялото досегашно историческо развитие ни дава примери за системни конфликти, облечени именно в такава цивилизационна форма. И това е лесно обяснимо, защото границите между цивилизациите и културите най-ясно разграничават стереотипите “ние” – добрите, правоверните, онеправданите, срещу “тях” – малоценните, злите, друговерците.

Още преди да се появи теорията на Хънтингтън, американските политици се заеха с трудната задача да въведат теоретичен ред в хаоса, настъпил след структурния колапс през 1989-1991 г. През септември 1990 г. президентът на САЩ Джордж Буш-старши в реч пред конгреса оповести своята международна стратегия, известна като “Нов световен ред”. “Светът става по-различен от този, какъвто ние познаваме. Той се развива като свят, където правилата на закона заместват тези на джунглата. Свят, в който нациите признават правото и общата отговорност за свобода и справедливост. Свят, в който се уважават правата на слабия... От тези тревожни времена може да се роди нов световен ред, една нова ера: тя ще бъде свободна от заплахата от терор, по-силна в стремежа се за справедливост, и по-сигурна в стремежа си към мир. Това ще бъде ера, в която народите от Изтока и Запада, от Севера и Юга ще благоденстват и живеят в хармония.” Тази декларация

влиза в историята на международните отношения като концепция за новия световен ред (НСР) и скоро се дешифрира като открита заявка на САЩ за световно лидерство, в това число за арбитър по въпросите на сигурността и спазването на международния закон.¹¹

“Новият световен ред” внася коренно различни тълкувания в теорията и практиката на международната политика. Така например първото изходно начало, закрепено в Устава на ООН и Финалния акт от Хелзинки 1975 г. за суверенното равенство на нациите, отстъпва място на концепцията за хегемониалната стабилност. Изглежда фрапантно, но развита от експертите Креснър, Киндълбъргър, Киохейн и Гилпин, тя се появява почти едновременно с Акта от Хелзинки. Отначало нейните акценти са предимно финансово-икономически: най-могъщата и развита държава установява правилата и нормите за поведение, поощрява дадени режими и санкционира други. С това се цели разпространяване на либералната демокрация и свободната инициатива. Но в началото на 1990-те години тази теория вече придобива силова насоченост. Държавата хегемон е в правото си да присъжда кое е легитимно и кое не е, да подкрепя и наказва, да раздава правосъдие. “Буен филиз” на този клон на НСР е концепцията на хуманитарната интервенция, която упълномощава държавата-хегемон заедно със съответната международна организация или “коалиция от желаещи” да възстановява реда, където го сметне за нарушен, особено ако Съветът за сигурност не се окаже в състояние да приложи съответните принудителни мерки. С това бе нанесен смъртоносен удар на принципите на нерушимостта на границите и ненамесата във вътрешните работи, водещи началото си от Вестфалския мирен договор 1648 г. и потвърдени от Хелзинкския акт 1975 и Парижката харта от 1990 г. Теорията на международните отношения бе подкопана, основната съвременна международноправова идея бе лишена от смисъл и бе обезценена ролята на ООН, и по-специално нейния устав.

По такъв начин развитието на теорията на международните отношения бе отново пренасочено в коловоза на реализма и неореализма. Повечето експерти, особено бивши марксистки, с го-

товност заеха капитулантска позиция, оправдавайки я със загриженост за човешките права и свободи (каквото и да значи това). Руският вестник “Коммерсантъ” от март 2003 г. помести обширна статия, позовавайки се на социалдарвинизма. “Винаги в обществото и международната сцена, подобно на животинския свят, ще има най-могъщ индивид, държава или институция. Логично, те ще са стражи на статуквото, следователно на мира. Ние в Русия не бива да се боим от думата международен жандарм. Ако имаш културно поведение, никой няма да те закачи. Но ако почнеш да тормозиш семейството си или околните, не се чуди ако жандармът почука на вратата ти”.

В нашата научна литература земетръсът в теорията на международните отношения през 1990-2000 г. е обстойно разгледан в статии на проф. Пенка Караиванова. В излезлите няколко солидни изследвания на проф. Георги Стефанов (“Теория на международните отношения” 1992, “Външна политика и дипломация” 1994 г.) е направена изчерпателна инвентаризация на традиционните системни категории и термини, като се дава положителна оценка на настъпилите промени.¹² Но за съжаление тя има повече статичен характер, не е обърнато достатъчно внимание на съвременната факторна динамика, за която става дума по-горе, и която има една основна характеристика – к р и з а.

Най-съвременните изследвания в областта на теорията на международните отношения, навярно по тази причина, строят комбинирани парадигми, в които теоретичния анализ се смесва (онаглеждава) с исторически разказ и допълва с политологичен разбор. Така се избягва необходимостта да се правят категорични изводи, верността на един или друг тезис се предоставя на преценката на читателя, оставят се недовършени мисли и многоточия. Впрочем, изключително полезно поле за действие на един преподавател в тази област е разговорът със студентите, които интуитивно стигат до интересни и точни обобщения, макар и по частни въпроси, като правят аналогия с прочетеното от лекциите и друга помощна литература, с живите събития, развиващи се пред очите им. Такъв разговор, се зароди по време на посещението на двама петер-

бургски учени в ЮЗУ през май 2004 г. на среща с аудитория от студенти-юристи. В резултат на възникналия колегиален “спор” се стигна до перифразировка на класическия френски афоризъм: “Международното право умря. Да живее международното право!”

Характерен пример за симбиоза на теорията и практиката в изучаването на международните отношения е поредицата от книги на добре познатия на всички политолог Хенри Кисинджър: “Дипломатията” (1994), “Политиката” (2000), “Кризите” (2003). Но те не биха могли да бъдат пример за автентична теория на МО, а по-скоро са един аналитичен, при това пристрастен, преразказ на реалната действителност.

Напоследък суматохата в теоретичната област съзнателно се редуцира до *сблъсък между три основни течения – реализъм (сила) – либерализъм (демокрация, пазарна икономика и институции) и идеализъм (идеи)*. Т.н идеализъм, който никога не е бил завършена школа, обозначава ролята на ценностите и морала, с който някои западни международници през 50-60-те години на ХХ в. се противопоставяха едновременно на собствените “ястреби” от реализма и на комунистическата идеология на международната сцена. Нещо повече, с разногласията между тези три течения се обясняват редица люшкания в американската външна политика, която трудно се адаптира към благоприятната обстановка след демисията на основния противник – СССР. Като типичен пример се сочи политиката на президента Джордж У. Буш, който от “либерал” неволно встъпва в ролята на закоравял “реалист”. Още по-зле е, че към общопримиращата школа на идеалистите формално се числи и особа като Осама бен Ладен.¹³

Конфликтът в тази “триада” според специалистите се дължи най-вече на това, че на международната арена се появиха нови актьори и феномени, във вид на конфликтно-силови фактори, на либерално-демократичен вакуум и нова борба на идеите. Кой са тези актьори и феномени – отговорът може да бъде и лесен, и труден, ако се замислим по дълбоко за ставащото около нас.

– на първо място, в ролята на важен актьор се проявяват **интеграционните групировки**, в които не без упорита борба

пробиват път наднационални тенденции. По какъв път ще върви човечеството, на наднационална държава, или на конструкция тип “лего” (по думите на мондиалистите), всеки с националните цветове и атрибути – това е основния въпрос на бъдещото развитие на международната система. Във всеки случай, съдбата на отечеството, нацията, родината още сега предизвиква остри сблъсъци на всички нива;

– на второ място, това се **глобалните проблеми**. Международната система се сблъсква постоянно с въздействието на обгръщащите я макросистеми: социална (богатство срещу бедност), биологична (демография, СПИН, замърсяване), космо-планетарна (ресурси, катастрофи и др).

– на трето място, наблюдава се парадокс – **увеличена конфликтност на международната система**, вместо изглаждане на противоречията и съперничеството след краха на комунизма. На мястото на ядреното идеологическо и геополитическо противопоставяне, което имаше и възпиращо въздействие, сега колата непрекъснато се преобръща от “малките камъчета” – етнически конфликти, национализми, сепаратизми. Това поставя редица въпроси както за стабилността на съществуващия социален строй и неговата перспективност, така и за бъдещето на планетата отново изправена пред заплахата от война със средства за масово унищожение.

– В тази връзка стои открит въпросът за **международният тероризъм**. Той не е нов, но в последно време приковава вниманието на международната общност чрез мнимата или реална заплахата, която той представлява за живота на хиляди невинни хора. Докато няма различия относно неговата античовечност и противозаконност, липсва съгласие относно неговия произход, социален характер и пътища за преодоляването му. Теорията срамежливо мълчи. Но тя трябва да каже думата си, доколкото той е глобален феномен, или просто криминална сага; дали е симптом на социална патология, или инструмент за манипулация на общественото мнение. Не бива да се премълчава истината, че към терористични действия са прибегвали откак свят светува личности и групи, недоволни от съществуващите обществено-икономически условия и потисниче-

ски режими. Да не забравяме, че Рейгъновият държавен секретар генерал Хейг окачестви като “терористични” антиколониалните национално-освободителни движения. Днес тази теза е официално възприета от всички страни с либерална демокрация и пазарна икономика. Въпреки резолюциите на Общото събрание на ООН през периода от 60-те до 80-те години на миналия век, ако днес потиснат народ вдигне пушка срещу демократичен окупатор, либералният гняв е неминуем.¹⁴ Но с това въпросът не се решава а само се усложнява и мистифицира.

Впрочем, истина е, че великите сили прославяха и подпомагаха с пари, подслон и оръжие нелегалните съпротивителни движения, които воюваха срещу прозападните или прокомунистически правителства в Азия, Африка и Латинска Америка. Сега всички тези безпокойни елементи, отново подкрепяни от користни щаб-квартири, насочват оръжията си срещу светилищата на “белия човек”, стремящ се да разруши техните патриархални устои и да им наложи своите ценности.

Очевидно е, че явление като тероризмът до голяма степен дублира блоковото разделение. Само че тук страните са с по-необичайна конфигурация. От едната страна са официалните правителства на всички (или почти всички) държави в света, поне привидно държащи на мира и статуквото. От другата страна са недоволните от съществуващите социални порядки, от хода на световната политика. Сред тях непрекъснато се формират “бойни групи” с ляв, десен, анархистки или фундаменталистки уклон, които с оръжие в ръка си поставят широк спектър от цели: да отвлекат пари, да наложат териториални и политически решения, да свалят правителства. Има и трета страна – това са тайните служби и интереси на същите тези благонамерени държави, които финансират, подпомагат и често провокират терористичните изстъпления** за свои егоистични цели.

Теорията е длъжна да каже своята оценка на това явление, преди да го е казала историята. Впрочем тя го е казала, но не е могла да го докаже. Погубването и малтретирането на невинни хора е безспорно престъпление, но....победителите не ги съдят.

Човешката кръв открай време е била – ужасно е дори да произнесем тази дума – само червения восък, с който печат историческата съдба е подпечатвала свършените факти – поробвания, освобождения, революции, контрареволуции, реформи. Кой ще съди светия цар Борис I, въвел християнството с желязна ръка, с цената на детеубийства? Но казват, целта му е заслужавала жертвите си. Така и днешните терористи, ако при цялата жестокост на деянията си, придадат не примитивен (Аллах е велик), а общочовешки приемлив образ на целите си, ако съумеят да осъществят някои от тях, да спечелят симпатиите на обществото, да убедят народа, че воюват за справедлива кауза, ще получат в крайна сметка и благословията на историята. Затова теорията трябва да впише тероризма или насилието във всички негови форми като традиционни импулси на въздействие върху системата, тласкащи я към някакъв нов хомеостазис, докато настъпи най-великата човешка революция – тази в съзнанието на хората.

Сегашното преподаване на теория на международни отношения в българските университети изостава от международната практика. Подценява се най-вече ролята на човека, на неговите възприятия, жизнени потребности и влияние върху събитията. Редица въпроси от световна величина се смятат за недостойни за вниманието на теоретичите. А отговорът на тези въпроси, или просто дискусията по тях, е в състояние да ни разкрие механизми, които да се пренастроят в благоприятна посока. Като един от не малкото колеги по тази дисциплина, задаващи си различни въпроси, бих предложил преподавателите по различните отрасли на МО да се съберем на колегиален професионален разговор, да набележим някои най-общи корективи, с цел да подобрим обучението на нашите възпитаници. Не с унифицирани и редактирани текстове, а с общи принципни положения, отговарящи на културните ценности, традициите, добродетелите и интересите на нашия народ. Не е беда, ако оставим вратите на нашите оценки наполовина отворени – това може да бъде само от полза на идните поколения международници.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Дипломатическият словарь, т. III, Р-Я, Москва 1973.
- ² "The X Article" International Affairs July 1947.
- ³ The Economist, October 1989.
- ⁴ Fukuyama, Fr. The End of History and the Last Man, Princeton US 1992.
- ⁵ Вж. Сп. "Международни отношения", бр. 1/2000.
- ⁶ Хенри Кисинджър, Политиката, изд. Труд 2002, а също 36. Бжежински, Голямата шахматна дъска, изд. Обсидиан 1995.
- ⁷ Пак там, а също Sam. Huntington, The Clash of Civilizations, Foreign Affairs Summer 1993.
- * симахия – военнополитически съюз в древна Гърция.
- ⁸ Waltz, Ken. Theory of International Politics, Adison-Wesley, Reading, Mass. 1979.
- ⁹ Brown, Chris, Critical Theory and Postmodernism in International Relation in Contemporary International Relations, a Guide to Theory, Groom & Light /eds/ Pinter London 1994.
- ¹⁰ Huntington, S. op.cit.
- ¹¹ Е.Александров, История на международните отношения, изд. Интела, София 2000.
- ¹² Георги Стефанов, Теория на международните отношения, Сиела 1992; от същия автор Външна политика и дипломация, изд. Албатрос 1994.
- ¹³ Jack Snyder, One World – Rival Theories, *Foreign Policy*, November- December 2004, p. 53-62.
- ¹⁴ Ibidem.

** По повод на най голямата терористична акция от 11 септ. 2001 г. и други кръвопролитни атентати бяха изказани предположения, че в организацията им са замесени ЦРУ, Мосад, руските тайни служби.